

FORDÍTÁS, TÖRTÉNET

Tanár urat idézem

„Minden fejezet élén idézet szerepel”.¹ Az idézésnek nincs vége.

Strasbourg történelmi belvárosában formára nyírják a fákat. Novemberben, mikor még csak kezdik hullatni a levelüket, végigfut egy autó, és a törzshöz legközelebbi ponton lemetszi az alig féléves gallyakat, melyek a nyár közepére nőttek és erősödtek meg anynyira, hogy lombkoronát formáljanak a csonk fa köré. Városrendezés. A formára nyírt fa nem növi túl a teret, és pont annyi árnyékot ad a legmelegebb hónapokban, amennyit a városi főkertész enged neki. A lépteknek a határozott vonalakkal rajzolt tér, a tekintetnek a fák fegyelmezett sora mutat egyenes utat valamely tekintélyes épület vagy intézmény irányába. A mai francia várospolitikáiban ebben *német* hagyományok folytatója. Bár azt hiszem, helyesebb volna csak így mondani: a mai francia várospolitikáiban ebben *hagyományok* folytatója.

A fák a városi térben ugyanis – ahogy a város hivatalos útmutatója mondja – Frédéric-Georges Schützenberger polgármestertől (1837–1848) „kapták meg nemesi levelüket”.² Az elzászi protestáns családban született Frédéric-Georges Schützenberger a strasbourgi egyetem jogi professzora, a francia parlamentben pedig Alsó-Rajna menté követe volt. Ő tette elsőként a várospolitikáiban részévé a faültetés kérdését, tehát ő tudatosította a fák szerepét a városi környezetben. Ezzel, ha nem tévedek, inkább rokonszenvet váltott ki kortársai körében, másként aligha kapta volna – a nem is német, nem is francia, hanem – elzászi becenevet: Baümelemaire, azaz ’a facseteték polgármestere’. Persze, az is igaz, hogy a város mai arcula-

tán, a formára szabott fák szegélyezte terekben kevésbé érzékelhető az ő keze nyoma, mint inkább – ahogy a helyiek nevezik az 1871 és 1918 közé eső időszakot – a „német múlt” öröksége, mely a porosz-francia háború pusztítását követően formált a romokból fegyelmezett tereket és polgárvárosi rendet.

Az Egyetemi Palotához – vagy Palotától, mindez csak nézőpont kérdése –, melynek homlokzatán a „Litteris et Patriae” (’a haza irodalmáért’, ’a haza művelődéséért’) felirat áll, nem vezet ilyen rendre szabott fák szegélyezte, egyenes sétány. Jobban mondva az Egyetemi Palotát annak a tengelynek a végpontján építették meg, melynek a városközpontozhoz közelebb eső végén – a mai *place de la République*-en, azaz Köztársaság téren – a császári palota (Kaiserpalast) áll. Az innen induló, fasorral szegélyezett út – korábbi nevén *Kaiser Wilhelm Strasse*, ma *Avenue de la Liberté*, Szabadság út – fáinak csak egy híd, a *Pont d’Auvergne* állja az útját, mely az 1884-ben felavatott Egyetemi Palota előtti tág térbe torkollik.

A városban erős, több évszázados hagyománya van a tudományoknak és az egyetemi oktatásnak. A történelem és a politika összecsapásainak nyomait viselő fizikai térben ez a hagyomány az a – *se nem német, se nem francia, hanem nemzet nélküli, közös* – szellemi matéria, mely az újabb és újabb egyetemi épületeknek, a kor igényei szerint áthelyezhető falaknak mindig biztos alapot ad. Az írástudók felelősségének hagyománya.

Sok válasszal maradtam Tanár úr adósa. Tanár úr szeretett kérdezni, s amikor kérdezett, az ember legálább két dologban egészen biztos lehetett. Egyrészt

abban, hogy Tanár úr tudja vagy sejtja a választ a kérdésre, másrészt abban, hogy a kérdés gyengéd unszolás is, és azt is jelzi, hogy van egy bizonyára sok szálát egyesítő összefüggés, egy vagy több, de valahogy összekapcsolható történet, amelyet érdemes átgondolni, felrajzolni. De aki Tanár úr közelében lehetett, óvatosságot is tanult, azt is, hogy ne feledkezzen meg saját nézőpontjának korlátairól.

Nem tudom, hogy először mikor, és összesen hány-szor esett szó köztünk Kosztolányi Meillet-cikkéről. Tanár úr pályáját végigkísérte ez az írás.³ Nem csoda, hiszen a magyar nyelvről és kultúráról olyan hitvallást fogalmaz meg, melynek fő elemei az ő gondolkodásának is irányjelzői voltak.

A Meillet-nek címzett nyílt levél (*A magyar nyelv helye a földgolyón*, Nyugat, 1930. július 16.) Kosztolányi életművében és nyelvszemléletének formálódásában is kulcsszerepet játszik. Ugyanakkor, ahogy Tanár úr Kosztolányi Dezsőről írott monográfiája is egyértelműen jelzi, nyelv és közösség, nyelv és nemzet-jellem, nyelv és emlékezet viszonyának, illetve a nyelvi sokféleségnek és a nemzetközi nyelv eszményének gondolatát a Kosztolányi-életmű számos egyéb darabja legalább olyan alaposan szemügyre veszi, mint az „*Antoine Meillet úrhoz, a Collège de France tanárjához*” címzett írás.⁴ Ami mégis kiemeli ezt az írást az életműből, az egyfelől éppen a megszólítás, illetve a nyílt levél műfaja, ahol a személyes vélemény a nyilvánosság tétel révén a közösségi szerepvállalás és állásfoglalás formáját ölti magára, másfelől pedig az a történeti-politikai kontextus, mely a Kosztolányi felháborodását kiváltó francia mű (Antoine Meillet: *Les Langues dans l'Europe nouvelle*) 1928-as, második kiadásának létrejöttét indokolja: „*Az új Európa nyelvei* az 1920-ban kötött békeszerződés tudományos igazolásának igényével készült”.⁶ Az első kiadás 1918-ban⁷ a háborúban álló Európa nyelvi helyzetét vázolta, és benne a jelen állapotának bemutatása *magától értetődően* társult a jövőre való reflexióval. Mint többen megállapították, a tíz évvel későbbi kiadás nem igényelt gyökeres átdolgozást, Meillet koncepcióját az új történeti helyzet sokkal inkább alátámasztotta, mint elbizonytalanította. *Ezen a belátáson felül* a könyv igazi hírértékét az 1928-as megjelenést követően a hozzá csatolt melléklet jelentette, melyben Lucien Tesnière – aki maga is Meillet-tanítvány volt, és 1924-től a strasbourgi egyetem tanára – az európai nyelvek számszerű feldolgozását, statisztikáját adta.

Meillet írásának kulcsfogalma Kosztolányi szerint a „civilizációs erő”,⁸ ennek alapján ítéli meg a francia nyelvész a nyelveket, és látja úgy, hogy a magyar nyelv fennmaradása „a főúri rend”⁹ politikai erőszakának eredménye. Kosztolányi vele szemben a nyelv fogalmát és tényét az élethez és a kultúrához köti, a nyelv, mondja, „életjelenség”, és ezért „nem a logika, hanem

a lélekran körébe és törvényeire tartozik”, „egy nyelv eredetisége a szellemén mulik”, és a francia nyelvész kijelentését, miszerint a magyar nyelvnek és irodalomnak nincsen presztízse, a magyar kultúra írásos emlékeinek felidézésével próbálja kiigazítani.¹⁰ „A civilizáció politikai fogalom, a kultúra művészeti fogalom”, mondja Kosztolányi „az új német irodalomról” szóló írásában.¹¹ Ugyanakkor a Meillet-könyv beszédhelyzete, a történeti-politikai kontextus predominanciája arra kényszeríti Kosztolányit, hogy levelében ellenvéleményét a nyelv politikai nézőpontjából fogalmazza meg. Aligha lehet csodálkozni azon, ha a nyílt levél recepciójában az irodalmi-művészi értékelés mellett (vagy esetenként annak részeként) rendkívül hangsúlyos szerepet játszik az a megközelítés, mely a Kosztolányi-írást mint politikai gesztust értékeli, és mint a nemzeti nyelvért, nemzeti identitásért és integritásért való kiállás mintapéldáját és emlékművét állítja magas piedesztálra.¹² Éppen ennek az aspektusnak a kényszerítő ereje az, ami miatt Kosztolányi francia kapcsolatainak és fordításainak vizsgálatakor eleinte csak ösztönösen, később pedig tudatosan is úgy éreztem, hogy kerülni szeretném, hogy a Meillet-cikkről beszéljem kelljen.

De Tanár úr nekem szegezett kérdése a sebési és pontosságával hasított a problémám közepébe: „Savaugeot ügynök volt?”. Ez az eddig mondottakat nézve távolinak tűnő kérdés ugyanúgy vonatkozhatott a Meillet-tanítvány finnugrista nyelvész két világháború között, mint az azt követő időszakban kifejtett tevékenységére, de talán Kosztolányi életművének szempontjából volt nagyobb súlya.¹³ Aurélien Sauvageot jelentette ugyanis a közös pontot a nagy tekintélyű francia nyelvész, Antoine Meillet és a magyar író között.

A nyílt levél keletkezésének idején Sauvageot nemcsak Kosztolányival, hanem Meillet-vel is személyes kapcsolatban állt; ez aligha lehetett kérdéses Kosztolányi előtt. Márpedig ha Kosztolányi Meillet-nek címezi a választ, ha – a nyilvánosság erejét is maga oldalára állítva, de látszólag – neki akar mondani valamit, akkor joggal merül fel a kérdés, hogy miért kerül el szándékosan mégis azt az embert (Sauvageot-t), aki e párbeszéd létrejöttének, az üzenet célba juttatásának a garanciája lehetne?

Tanár úr kérdése több dologra is joggal figyelmeztetett. Egyrészt arra, hogy nem pontosan ismerjük a Kosztolányi írás keletkezésének körülményeit és francia fogadtatását, másrészt arra, hogy Kosztolányi reakcióját nem lehet pusztán Sauvageot több mint 50 évvel az események után papírra vetett emlékirata nézőpontjából megítélni.¹⁴ Harmadsorban pedig arra, hogy ha Kosztolányi gesztusának jelentőségét akarjuk meghatározni, a filológia és az életrajzi kutatás eszközeivel *egyszerre* kell az írás történeti hátterét feltárni.

Összeroppantott ez a felelősség. Én „csak” a fordítással szerettem volna foglalkozni, „csak” a nyelvek viszonyával, ahogy az a fordításon keresztül látszik. „Csak” Kosztolányi francia fordításaival. Mindig megremisztett és menekülésre késztetett, amikor megláttam, hogy tudomány és művészet szabad és tág terébe hogyan hatolnak be politika egyenes, irányszabta útjai. Pedig itt ez volt a tét: a Meillet–Sauvageot–Kosztolányi viszony, illetve a Meillet könyv kérdése az állam- és a kultúrpolitika intézményeihez mutatott egyenes utat. De a hagyatékokban és a francia külügyminisztériumban végzett életrajzi-filológiai kutatás¹⁵ hamarabb cserben hagyott, minthogy hármuk kapcsolatának mikéntjéhez közvetlen bizonyítékokat tudott volna adni.¹⁶

Tanárról nagyon sok mindenben jelentett példát és fogódzót. Miközben egyfelől végtelenül elbátortalanítja, szinte hallgatásra készíti az embert az a sokoldalú tudás, az a tudományági határokat felrúgó széles tájékozottság, amellyel ő rendelkezett, és amely minden írásának a háttérét adja, éppen a történetmondás felelőssége iránt tanúsított alázata mutatja meg, hol húzódik az a mesgye, melyen ismereteink véges volta és a válaszadás, azaz a történetmondás erkölcsi kötelessége között utat kell és lehet találnunk.¹⁷

A Meillet-levél esetében az életrajzi kutatás magára záruló terében a filológia kutatás mutatatta meg, hol lehettek azok az átjárók, melyek esemény és írás kapcsolatát biztosították.

Csatlakozom Tanár úr gondolatához, miszerint „megkockáztatható a föltevés, hogy Kosztolányi soha nem volt politikus a szónak abban az értelmében, amelyet a történettudományban használnak”.¹⁸ A Meillet-könyv és Sauvageot történeti-politikai szerepének és adott esetben velük összefüggésben Kosztolányi politikai eszméinek vizsgálatára a történettudomány hivatott. Ugyanakkor talán „megkockáztatható az a föltevés” is, hogy Kosztolányi rendelkezett diplomáciai érzékkel. Természetesen nem a politikai szintéren való tudatos cselekvést értek ezen, hanem valami jóval általánosabbat. A közlési módok és eszközök megválogatásának képességét, amely a közlést, a közlési formát a beszédhelyzet és a közönség függvényévé teszi.

Ha Kosztolányi francia nyelvű írásai és megnyilvánulásai felől szemléljük az életművet, úgy tűnhet, hogy korántsem a nyílt levél az egyetlen írás, mely Meillet könyvére válaszol. Sőt, felmerülhet az a gyanú is, hogy 1929 és 1932 között Kosztolányi francia nyelvű megnyilvánulásait mélyebben meghatározza e válaszadás igénye, mint azt a magyar nyelvű írásai engedik sejtetni. Míg a Meillet-könyv kritikájának a magyar közönség előtt látszólag egyetlen eseménye, egyetlen súlypontja van, a nyílt levél megjelentetése, addig a francia közönség előtt e kritika több egyfor-

ma hangsúlyt kapó írás és szóbeli megnyilatkozás formájában ölt testet.

A hagyatéka ma ismert darabjaiból nem lehet minden tévedést kizáróan megállapítani, hogy mikor és miként figyelt föl Kosztolányi Meillet könyvére, melynek második kiadása 1928 nyarán jelent meg. De nem kizárt, hogy a *Pesti Napló* párizsi tudósítójának (feltehetően Rab Gusztávnak) az 1929. április 7-én megjelent cikke hívta rá fel a figyelmét. A tudósító veszeljesnek tartja a francia nyelvész könyvét, és választ sürget, mert éles ellentmondást lát a könyvben megfogalmazott, Magyarországot illető „rosszindulatú és rosszkedvű megjegyzések” és a mű egészének tudományos értéke között: „Meillet könyve kiváló, tudományos munka, amit mindenütt olvasnak s igazán nem mellékes, hogy a Collège de France világhírű – s különben jóindulatú és korrekt – tudósa mit ír a magyarságról és törekvéseiről”.¹⁹

Érzésem szerint a Magyar Írók Egyesületének közgyűlésén, 1930. február 2-án elhangzott *Lenni vagy nem lenni* című írás történelmi színjátéka Kosztolányi első válasza Meillet könyvére. Itt ugyan nem említi a francia nyelvész nevét vagy könyvét, és ahhoz sem ad pontosabb fogódzót, hogy a megírás pillanatában éppen miért látja a „költő, író, művész” helyzetét olyan reménytelennek. Viszont beszédes, hogy az anekdotára épülő, de Kosztolányi által megírt drámai jelenetben (tragikomédiában²⁰) éppen a „főúri rend” képviselője, Széchenyi István buzdítja társait a magyar nyelv elfelejtésére. A gondolatok és a kifejezésükre választott fordulatok számos ponton közvetlenül idézik a Meillet-könyv és a később megíródo nyílt levél szövegét vagy érveit.

A nyílt levél francia megjelenése központi kérdés lehetett Kosztolányi számára. Ezt az is bizonyítja, hogy *Az Est* (két hónappal a magyar közlés után), 1930. szeptember 17-én egy interjú keretében hírt ad arról, hogy *Kosztolányi Dezső nyílt levelet intézett tegnap Meillethez, a Collège du [!] France tanárához*. Fontos hangsúlyozni, hogy bár az 1920-as, 1930-as években voltak a magyar irodalomnak olyan közvetítői, akik azt tekintették céljuknak, hogy a magyar irodalmat megismertessék a francia közönséggel, Kosztolányinak ebben az időben nem volt irodalmi ügynöke vagy olyan segítője, aki követte volna a magyar pályafutását, publikációit, és a francia megjelenési lehetőségeket kiformalta volna számára. Minden kétséget kizáróan maga választotta ki, méghozzá rendkívül tudatosan, hogy mit és hol szeretne közölni, és maga kereste meg azokat a személyeket, akik ebben segítségére lehettek.

Sajnos Gara László, a nyílt levél francia fordítója ma ismert hagyatéka sem tartalmaz olyan dokumentumokat, melyek adalékkal szolgálhatnának a Meillet-írás történetéhez. Nem tudható biztosan, hogy Gara

László vagy maga Kosztolányi kereste-e meg a *Revue mondiale*-t a cikk francia kéziratával, és nem tudható az sem, hogy a folyóirat kérte-e az írás terjedelmének jelentős csökkentését, vagy Kosztolányi maga ajánlotta eleve a lapnak ebben a rövidebb formában. Három dolog viszont nyilvánvaló. Egyfelől az, hogy a teljes magyar recepció téved, amikor azt állítja, hogy a nyílt levél *egésze* megjelent 1931 januárjában franciául.²¹ Másfelől az, hogy a húzást Kosztolányi végezte. Harmadsorban pedig az, hogy a kimaradó, a francia közönség elé nem kerülő szövegrészek legalább olyan bevezetések a magyar irodalomtörténetnek, mint a franciául közölt részek.

A francia írás a magyarnak körülbelül kétharmada. A törlés nagyobb egységekben történik: teljes bekezdéseket, egymást követő oldalakat érint. Nehéz röviden összefoglalni, mi marad ki az érvelésből. De nem hangzik el például az a mondat, hogy „Az imént lezajlott világháborúban [...] ötödfél évig élt az emberiség a leggyávabb hagyományban, a legförtelmelebb esztelenségben [...]”, az sem, hogy „Nem látjuk azt az új világot sem, mely a háború véreből és romjaiból keletkezne. Csak újabb vért és újabb romokat látunk, újabb lélektiprásokat, anyanyelvek üldözését, iskolák önkényes betiltását, hírlapok elkobzását, színészek kibotozását, a lelkiismereti és gondolati szabadság ellen való újabb és újabb merényleteket.”, illetve az, hogy „az ágyúkat könnyebb leszerelni, mint a nyelveket.”²² Nem elmélkedik itt Kosztolányi a kis nyelvközösségek nagy közösségekbe való beolvadásának lehetőségéről, és kihagyja azt a gúnyos gondolat-sort is, melyben azon töpreng, hogy a francia nyelv valószínűleg alulmaradna elsősorban a némettel, de az angollal és más nagy nyelvekkel szemben is, ha egy közös világnyelvet volnának kénytelenek a világ népei választani maguknak. És ezen túl kihagyja azokat a bekezdéseket is, melyben az Osztrák-Magyar Monarchia nyelveiről ír.

Szembeötlő a változtatás iránya: háttérbe szorítja a Meillet-könyv új kiadásának apropóját jelentő történeti-politikai kontextusra való reflektálást, és a nyelvért mint munkaeszközéért felelősséget érző író nézőpontjának, nyelvszemlélete kifejtésének ad nagyobb teret. Úgy vállalja magára a magyar nyelv és kultúra védelmének politikai gesztusát, hogy a közvetlen politikai megnyilatkozásokat kerüli. Amilyen pontosan fordította Kosztolányi a Meillet-idézeteket,²³ ugyanolyan bölcsen és pontosan fordította Gara László Kosztolányi levelét franciára, Kosztolányi pedig saját kihagyott szavait megfontolt tette.

Mindebből az is nyilvánvaló, hogy a magyar nyelvű írás alapján nem lehet „Kosztolányi-Meillet-vitáról” elmélkedni, s azon töprengeni, hogy vajon olvasta-e Meillet Kosztolányinak *ezt* a (magyar) cikkét, vagy értesült-e róla, s ha igen, akkor miként vélekedhetett, il-

letve a kettejük vitája (már ha volt ilyen) kinek az oldalára dőlt el.

Hogy Meillet olvasta-e a francia cikket, nem tudom, de azt sejtem, hogy nem maradt ismeretlen Kosztolányi neve és véleménye Meillet előtt. Áttételesen értesülhetett róla, de valószínűleg nem Sauvageot-nak, hanem André Thérive-nek köszönhetően. Az ő személye nemcsak azért fontos a nyílt levél fogadtatása kérdésében, mert saját korának neves kritikusa volt, és a francia nyelvnek olyan őre és művelője, mint Kosztolányi a magyaré, hanem azért is, mert ő maga is hosszabb időn, több írásán keresztül vitában vagy párbeszédben állt Meillet-vel a francia nyelv szerepének megítélését illetően. Emblematikus véleményét, miszerint a francia *halott nyelv*, a *Les Langues de l'Europe nouvelle* második kiadásában Meillet is idézi.²⁴ Ráadásul Thérive a *L'Opinion* című folyóiratban 1931. február 14-én megjelent kritikáját, mely Kosztolányi írásáról szól,²⁵ 1933-ban a *Chantiers d'Europe* című könyvébe is beillesztette,²⁶ melyben Európa nyelvi helyzetét és társadalmi elrendezkedését vizsgálja, s több esetben Meillet írásából kiindulva fogalmazza meg gondolatait. Thérive véleménye a Kosztolányi-írásról sokkal árnyaltabb annál, minthogy a záró mondatban elhangzó felhívás („Nous réclamons justice.”, azaz „Igazságot kérünk.”²⁷) szellemében, annak eleget téve vagy azt elutasítva forduljon a nyílt levél felé.²⁸ Ahogy mondja, érti, hogy mi keltette fel Kosztolányi érzékenységet, és miért sértette őt Meillet néhány megjegyzése a magyar nyelvet illetően, hiszen ezek olyan ellenszenvet („animosité”) és olyan előítéleteket sugároznak, melyeket a háború hívott életre.²⁹ Ugyanakkor Meillet véleményével egyetértve és Kosztolányival vitatkozva hangsúlyozza, hogy „egy önmaga sajátosságaiiba bezárkózó, elszigetelt nyelvet (...) igen szegényes sorsra kárhóztatja a modern világ, amelyben az emberek közötti kommunikáció két vagy három nagy civilizációs nyelv segítségével megy végbe”.³⁰

Nehéz lenne megítélni, hogy Kosztolányi elégedett volt-e Thérive írásával. De feltételezhető, hogy nem jelentett számára kudarcot. Olyan szólt ugyanis hozzá az általa megfogalmazott ellenvéleményhez, akire egyszerre figyelt oda két közönség: a nyelvészek szűkebb és a folyóiratolvasók tágabb közönsége. Sauvageot-nak nem lettek volna meg ehhez az eszközei. De azt hiszem, nemcsak emiatt kerülte el őt Kosztolányi.

Jelenlegi ismereteink szerint, a *Nyugat*ban történt közlést (1930. július 16.) követően Kosztolányi magyarul a *Pesti Hírlap Karácsonyi Albumában*, 1931 decemberében gondolja újra – új címet adva – a nyílt levelet. Ha a cikk témájára és főbb megállapításaira gondolunk, *A világ nyelvei* cím rendkívül egyszerű, érthető választásnak tűnik. De ha a szöveget alaposan szemügyre vesszük, nem tudunk szabadulni attól a gondolattól, hogy egy másik könyvre utal,

mely Antoine Meillet és Marcel Cohen szerkesztésében 1924-ben jelent meg. A több szerzős összefoglaló munka a *Les Langues du monde* (A világ nyelvei) címet viseli. Ebben a finnugor és szamojéd nyelvekről szóló fejezetet ugyan Aurélien Sauvageot írta,³¹ de a magyar nyelvre vonatkozó megállapításai kísértetiesen emlékeztetnek Meillet-nek a *Les Langues de l'Europe nouvelle*-ben tett kijelentéseire. Sauvageot a fejezetét két részre osztja: az elsőben a nyelvek osztályozásával foglalkozik, a második a *Les langues de civilisation* (A civilizációs nyelvek) címet viseli. Utóbbiban pedig több olyan gondolatot is megfogalmaz, melyet Kosztolányi a magyar nyelvű nyílt levélben Meillet könyv kapcsán kifogásolt.

Hogy Sauvageot ügynök volt-e, azt nem tudom. A nyílt levél és Sauvageot szerepe kapcsán valószínűleg nem érdemes a politika intézményeihez és kérdésfeltevéséhez közelebb eső válaszokat keresni arra a kérdésre, hogy Kosztolányi miért került el (valószínűleg) tudatosan az ő közreműködését az üzenetnek a címzetthez való eljuttatásában. Nem Meillet volt Kosztolányi mondanivalójának a célközönsége, nem a nyelvészet elzárt tere, hanem a folyóiratot olvasó ember, aki egyszerre alanya és formálója a civilizáció politikai és a kultúra művészeti fogalmának. Kosztolányi nem volt politikus. Nem politikus volt. S több jel mutat arra, hogy – legalábbis az 1930-as években – szeretett volna a kultúra olyan fogalmában hinni, mely a művészet politikától elvont, független közegében él. Valószínű, hogy a Meillet-könyv nem ezt a hitet vagy reményt erősítette meg benne, hanem annak a visszautasíthatatlan jelét olvasta ki belőle, hogy a civilizáció fogalma felülkerekedik a kultúráén. De e kényszerűséget elfogadva, legalább formálója akart maradni a civilizációnak, méghozzá íróként. Talán ez ösztö-

nözte arra, hogy 1932-ben megjelentesse franciául II. Vilmos császárral készített interjúját, és 1932 decemberében Budapesten egy francia újságíró-küldöttség előtt a *Lenni vagy nem lenni* és a nyílt levél szellemiségét és szövegét idéző előadást tartson *L'Instrument de la littérature hongroise* címmel. A címválasztás finom válasz Meillet-nek. Ugyanis a címben megnevezett „instrument” („instrumentum”), amelyről Kosztolányi beszél, a nyelv. De a francia szó többjelentésű: a könyv kulcsfogalmaként a francia nyelvésznél a civilizáció eszközt jelent, ³² Kosztolányi viszont *elválaszthatatlanul* rögzíti hozzá ehhez a másik jelentést, azt, mely szerint a nyelv az író hangszere.

Amikor 1931-ben átutazik a városon, ezt írja Kosztolányi:

„Strasbourg.

Mit érzek e név hallatán? Talán azt, amit az ókori ember, mikor kiejtették előtte: Trója. Egy világpusztulás emléke fűződik hozzá. Szinte csodálkozom, hogy a valóságban is van s nemcsak fogalom.

A főposta homlokzatán három német kő fejedelem áll, kőkarddal kezében. Hogy kicsodák, nem tudom. Nincs fejük. Akkor fejezték le őket, mikor a győzők bevonultak.”³³

De e rövid mondatok után már a művészet, a gótikus katedrális és az élet, az utcán zsbongó diákok kötik le a figyelmet.

Évről évre hat hónapon át a strasbourgi fák csak torzók, a várospolitika, az intézmények szellemének kétes értékű emlékművei. De a másik fél évben visszatér beléjük az élet, visszanyeri őket a természet, a lombkorona egyenetlensége megtöri a szikár, egyenes vonalakat. Ilyenkor cserébe a fák a várospolitikának is a természet és az élet értékét kölcsönzik. ■ ■ ■

JEGYZETEK

* A tanulmány a K 108700 számú NKFI-pályázat támogatásával készült.

- 1 Szegedy-Maszák Mihály iránymutatása alapján összeállított formai útmutató *A magyar irodalom története I–III*. (főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, Budapest, Gondolat, 2007) szerzői számára [kézirat].
- 2 [Szerző nélkül:] *Les arbres à Strasbourg et dans l'Eurométropole*, <http://www.strasbourg.eu/environnement-qualite-de-vie/nature-en-ville/arbres-urbains/patrimoine-arbore-strasbourg-cus/arbres-strasbourg-cus> [2017. május 14.]
- 3 Lásd egyebek mellett Szegedy-Maszák Mihály alábbi írásait: *Rónay László: Kosztolányi Dezső*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1978/5–6, 730–735; *Kosztolányi nyelvészlete*, Alföld, 1994/8, 46–59; *Az írástudók felelős-*

sege Közép-Európában, Alföld, 1995/4, 55–56; *Kosztolányi Dezső*, Pozsony, Kalligram, 2010, 524–547.

- 4 Vö. Szegedy-Maszák 2010, 527–537. Ld. még Bengi László: *Hagyomány és viszonylagosság Kosztolányi nyelvfilozófiájáról*, in *Elbeszél halál. Kosztolányi-tanulmányok*, Budapest, Ráció, 2012, 198–199.
- 5 Antoine Meillet: *Les Langues dans l'Europe nouvelle*, Paris, Payot & Cie, 1918. Második kiadás: Paris, Payot, 1928.
- 6 Szegedy-Maszák 2010, 528.
- 7 A könyv 1918 nyarán került forgalomba.
- 8 Kosztolányi Dezső: *A magyar nyelv helye a földgolyón. Nyíltlevél [!] Antoine Meillet írhoz, a Collège de France tanárjához*, Nyugat, 1930/14 (július 16.)

- [a továbbiakban: Kosztolányi 1930a], 70. A nyílt levél francia változatában a „civilizációs erő”, „la force de civilisation d’une langue” formában szerepel (Désiré Kosztolányi: *Défense d’une langue nationale. Lettre ouverte à M. Antoine Meillet, professeur au Collège de France*, trad. Ladislav Gara, La Revue mondiale, 15 janvier 1931 [a továbbiakban: Kosztolányi 1931a], 123). Ez teszi egyértelművé, hogy Kosztolányi e fogalommal a Meillet-könyv kulcsfogalmára („langue de civilisation”) utal.
- 9 Kosztolányi idézi Meillet könyvét: „Azon a napon, melyen Magyarország oligarhikus (!) szervezete engedett volna a világon végigsöprő népies mozgalomnak, a magyar nyelv elsöprődött volna a főúri rend romjaival együtt, mely ezt a nyelvet erőszakkal kényszerítette másokra. Mert a magyar nyelvet csak ennek a rendnek politikai ereje védelmezte.” (Kosztolányi 1930a, 89; Meillet 1928, 209). A Kosztolányi által idézett rész Meillet könyvének első kiadásában annyiban tér el, hogy az igék jelen, illetve jövő időben szerepelnek, Kosztolányi fordítását alapul véve tehát így hangzanak: engedni fog, el fog söprödni, kényszeríti, védelmezi (Meillet 1918, 237).
- 10 Kosztolányi 1930a, 83, 87, 90.
- 11 „Ő [Thomas Mann, a háború után] állította szembe először ezt a két fogalmat: *civilizáció és kultúra*. Az első a latinoké, kik régi műveltségük roncsait átmentették a jelenbe s minden megújító művészi forradalmon keresztül is klasszikusak maradtak, azaz merev formákhoz és fordulatokhoz ragaszkodnak, [...] a másik pedig a germánoké, kik velük szemben csakugyan irodalmiatlanok és barbárok [...]. Másszóval a latin civilizáció értelmi műveltség, a germán kultúra pedig érzelmi műveltség. A civilizáció politikai fogalom, a kultúra művészeti fogalom. A civilizáció megteremtette az emberiség eszméjét, a kultúra pedig az ember, az egy ember eszméjét.” (kézirát, MTAK Kézirattára, Ms 4613/87).
- 12 Vö. Bengi 2012, 206.
- 13 Az eddigi szakirodalom ismereteim szerint nem foglalkozott Sauvageot politikai szerepével. Ez alól talán egyedül Ablonczy Balázs *A francia külpolitika magyarságképe a két világháború között* címmel megjelent tanulmánya kivétel, mely minden kétséget kizárva mutat rá, hogy Sauvageot nemcsak a nyelvészet és az irodalom szűkre szabott területén fejtegette ki országhatárokat átívelő tevékenységét. (Limes, 2008/2, 33–34, http://www.jamk.hu/ek/folyoirat/folyoirat/limes/2008_2.pdf [2017. május 14.]).
- 14 Az első ízben 1988-ban megjelent *Souvenirs de ma vie hongroise*-ban (Budapest, Corvina) Sauvageot lényegében arra hivatkozik, hogy Kosztolányi nem jól mérte fel Meillet munkájának dimenzióit, amikor a nyelvtudomány falain kívül kereste állásfoglalásainak forrásvidékét és a mű lehetséges hatását.
- 15 A franciaországi levéltári kutatásokat a Balassi Intézet Klebelsberg Kunó-ösztöndíja támogatásával végeztem.
- 16 Ugyanis meglepő módon szinte egyáltalán nem találhatók levelek sem Antoine Meillet-nek a Collège de France-ban, sem Aurélien Sauvageot-nak az Aix-en-Provence-i egyetem könyvtárában elhelyezett hagyatékában. A francia külügyminisztérium Diplomáciai Levéltára viszont őriz olyan dokumentumokat, melyek Meillet és Sauvageot viszonyát, működését az intézményi politika keretében tárják elénk.
- 17 Vö. Szegedy-Maszák 2010, 149–150.
- 18 Szegedy-Maszák 2010, 150.
- 19 [Szerző nélkül:] „A magyar irodalomnak nincs presztízse”, „Magyarországon kívül a magyar nyelv univerzálisan ismeretlen”. *Különös megállapítások egy francia tudományos munkában*, Pesti Napló, 1929. április 7., 36.
- 20 Vö. Kosztolányi Dezső: *Lenni, vagy nem lenni*, Nyugat, 1930/4 (február 1.), 252, valamint Kosztolányi 1930a, 82–83.
- 21 Madácsy Piroska egyébiránt gazdag francia-magyar kapcsolattörténeti írásai is rendre a teljes írás megjelenéséről beszélnek (vö. egyebek mellett *Kosztolányi és sa controverses avec Antoine Meillet*, Cahiers d’études hongroises, (1) 1990, 64; *Francia szellem a Nyugat körül, 1925–1935. Tanulmányok a XX. századi magyar-francia értelmiségi találkozások köréből*, Lakitelek–Paris, Antológia–Lettres Hongroises, 1998). Sturcz Zoltán tanulmánya is téved e kérdésben (is): *A Kosztolányi–Meillet vita körülményei és utóélete*, Hungarológiai Évkönyv, 2012/1, 199–219, http://epa.oszk.hu/02200/02287/00013/pdf/Hungarologiai_Evkonyv_13_199-219.pdf [2017. május 24.].
- 22 Kosztolányi 1930a, 83, 85.
- 23 Vö. Szegedy-Maszák 2010, 528.
- 24 Meillet 1928, 174.
- 25 André Thèrive: *Le destin des langues nationales*, L’Opinion, 1931. február 14., 13–15.
- 26 André Thèrive: *La Confusion des langues*, in *Chantiers d’Europe*, Paris, Ed. Excelsior, 1933, 9–39. A több részre tagolódo fejezetben a Kosztolányi írás kritikája a 15–20. oldalon olvasható. A könyvben megjelent változat kis mértékben tér el a *L’Opinion*-ban olvashatótól.
- 27 Kosztolányi 1931a, 135; Kosztolányi 1930a, 92.
- 28 Az MTAK Kézirattárában lévő levélfogalmazványból (KDLN 617.) egyszerre érezhető Kosztolányi családottsága és belátása a válasszal szemben: a kritika megírásának önzetlen gesztusát látja annak a jelnek, mely azt mutatja, hogy a lojalitás és az igazságérzet még nem halt ki.
- 29 Thèrive 1933, 17–18.
- 30 Thèrive 1933, 19.
- 31 Sauvageot 1923 novemberében érzék Budapestre, az Eötvös Collegiumba tanítani; érkezésekor egy szót sem beszél magyarul.
- 32 Lásd például Meillet 1928, 47, 82, 145 stb.
- 33 Kosztolányi Dezső: *Ember és világ. Európai képeskönyv. Strassbourg*, Pesti Hírlap, 1931. december 6., 6.

Józan Ildikó (1968): a Strasbourgi Egyetem (Université de Strasbourg) Magyar Tanszékének oktatója (2014-től 2018-ig), az ELTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének adjunktusa, a Szegedy-Maszák Mihály és Dobos István vezette Kosztolányi-kutatócsoport munkatársa.